

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे नागपूर जिल्ह्यातील रोजगार निर्मितीमध्ये योगदान

प्रा. कल्पना कांतीलाल पटेल

वाणिज्य विभाग, पु.स. पु.न. टी. महाविद्यालय, रामटेक.

सारांश:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास करण्यात येत आहे. या योजनेत काम करणाऱ्या कामगारांचे जीवनमान उंचावणे हा प्राथमिक उद्देश आहे. त्यामुळे सार्वजनिक विहिरी बांधणे, तलाव बांधणे, रस्ते बांधणे, नाल्यांचे सरळीकरण आदी कामे केली जात आहेत. या कामांमुळे भूजल पातळी वाढते आणि शाश्वत सिंचन क्षमता निर्माण होते. याशिवाय खाजगी कामाला प्राधान्य दिल्याने मजुराला 15 दिवसांत अकुशल रोजगार मिळतो आणि 15 दिवसांत मजुरी बँक किंवा पोस्टल खात्यात जमा होते. महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या

माध्यमातून नागपूर जिल्ह्यात 'मागेल त्याला काम' उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. जिल्ह्यातील दुर्गम भागात या कामांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. कोरोनाचे संकट पाहता कोणीही रोजगारापासून वंचित राहू नये यासाठी प्रशासनाने तातडीने विविध कामांना प्रशासकीय व तांत्रिक मान्यता देण्याची प्रक्रिया सुरू केली आहे. मनरेगाच्या कामावर मजुरांची उपस्थिती सातत्याने वाढत असून विविध विकासकामांना चालना देण्यात येत आहे. खेड्यापाड्यात मनरेगाचा रोजगार असल्यामुळे मोठ्या शहरांतील विस्थापित मजूर पुन्हा कोरोनाच्या काळात गावाच्या जवळ आले. कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर लॉकडाऊनमुळे मनरेगाची कामे विस्कळीत झाली होती. त्यामुळे गावातील मजूर वर्गाचे आर्थिक नुकसान झाले. पोट्याची खळगी भरण्यासाठी त्यांना स्वस्तात अन्न मिळत असले तरी वेतनाअभावी कामगार वर्गाची आर्थिक नाडी कोलमडली होती. हा वर्ग खरोखरच आर्थिक अडचणीत अडकला होता आणि जवळ पैसे नव्हते. अशा परिस्थितीत मनरेगाने जिल्ह्यातील मजुरांना आधार दिला आहे. नागपूर जिल्ह्यातील शेतकरी, शेतमजूरान्वर व इतर लोकांवर मनरेगाचे झालेले आर्थिक परिणाम जाणून घेण्याच्या अनुसंधाने, जिल्ह्यातील रोजगार निर्मितीच्या अनुसंधाने प्रस्तुत संशोधनचा विषय महत्वाचा आहे. हा शोध पत्र महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे नागपूर जिल्ह्यातील रोजगार निर्मितीमध्ये काय योगदान आहे?, नागपूर जिल्ह्यात मनरेगा अंतर्गत कोणती कामे केली जातात? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या उद्देशाने लिहण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, रोजगार, नागपूर जिल्हा, शेतकरी व शेतमजूर, जॉबकार्ड .

शोध निबंधासाठी वापरण्यात येणारी संशोधनाची पद्धती:

प्रस्तुत शोधपत्रासाठी वापरण्यात येणारी माहिती व तथ्ये ही विषयाशी संबंधित विविध मासिके, लेख, पुस्तके, वर्तमानपत्र व संकेतिक स्थळावरून संकलित करण्यात आली आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

- 1) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे नागपूर जिल्ह्यातील रोजगार निर्मितीमध्ये काय योगदान आहे याचे अध्ययन करणे.
- 2) नागपूर जिल्ह्यातील शेतकरी, शेतमजुरांवर व इतर लोकांवर मनरेगाचे झालेले आर्थिक परिणाम जाणून घेणे.

परिचय:

जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील कामगार वर्गाला मनरेगाचा मोठा आधार मिळतो आहे. 1977 मध्ये राज्याने 'मागेल त्याला काम' च्या तत्वावर योजना लागू केल्यानंतर, केंद्राने 2005 मध्ये संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायदा लागू केला. या योजनेअंतर्गत सरकार प्रत्येक कुटुंबाला 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी देते. या योजनेत काम करणाऱ्या महिला व पुरुषांना समान वेतन दिले जाते. वार्षिक कृती आराखडा 15 ऑगस्ट रोजी ग्रामसभेने मंजूर केल्यानंतर, पुढील काही महिन्यांत सर्व औपचारिकता पूर्ण केल्या जातात. महाराष्ट्र राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा-2005 अंतर्गत, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना नागपूर जिल्ह्यात 1 एप्रिल 2008 पासून लागू करण्यात आली. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत, जर एखादी व्यक्ती ग्रामीण भागात राहात असेल आणि कठोर परिश्रम करण्यास तयार असेल, तर तो आपल्या कुटुंबातील सर्व प्रौढांची नावे आणि पत्ते नमूद करून रोजगारासाठी ग्रामपंचायतीकडे अर्ज सादर करू शकतो. असा अर्ज प्राप्त झाल्यावर ग्रामपंचायत अर्जाची छाननी करेल आणि पात्र असल्यास कुटुंबाची रोजगारासाठी नोंदणी करेल आणि या जॉबकार्डवर कुटुंबातील सर्व प्रौढांची नावे लिहून कुटुंबाला जॉबकार्ड देईल. त्यात कुटुंबातील सदस्यांची तपशीलवार माहिती असते. मनरेगा अंतर्गत काम करण्यासाठी कुटुंबाची नोंदणी पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी असते आणि पुढील नूतनीकरणासाठी पात्र असते. अर्जदारांना रोजगार अर्जावर 14 दिवस सतत काम करावे लागते. रोजगारासाठी अर्ज ग्रामपंचायत किंवा पंचायत स्तरावरील कार्यक्रम अधिकाऱ्याकडे केला जाऊ शकतो आणि अशा अर्जाची पोचपावती देणे बंधनकारक आहे.

महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेतर्गत सिंचन सुविधांसाठी विहिरी बांधण्यास मार्च 2011 पासून मान्यता देण्यात आली. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थी, इंदिरा आवास योजनेचे लाभार्थी, जमीन सुधार योजनेचे लाभार्थी, मनरेगा अंतर्गत सिंचन विहिरीसाठी कृषी कर्जमुक्ती योजना 2008, अल्प भूधारक आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळतो. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित शेतकऱ्यांकडे 0.60 हेक्टर शेती क्षेत्र असणे आवश्यक आहे. जुन्या विहिरीपासून 500 फूट अंतरावर नवीन विहीर प्रस्तावित केली जाऊ शकते. वीज पुरवठा 5 खांब्यांच्या अंतरावर उपलब्ध असावा. लाभार्थीच्या 7/12 मधील विहिरीची नोंद असावी. तलाठ्याने दिलेले एकूण क्षेत्रफळाचे प्रमाणपत्रही असावे. लाभार्थ्याला मनरेगातून विहीर मिळवायची असेल तर अर्जदार हा किसान जॉब कार्डधारक असणे आवश्यक आहे. संबंधित शेतकऱ्याला मजूर म्हणून काम करून मजुरी घ्यावी लागते.

राज्यातील जास्तीत जास्त ग्रामपंचायतींमध्ये कामगारांना त्यांच्या मागणीनुसार रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने 2019-20 या वर्षासाठी 9 कोटी मनुष्यदिवसांचे उद्दिष्ट मंजूर केले आहे. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी राज्यातील प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये प्राधान्याने कृती आराखडा तयार करण्यात आला आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत अकुशल कामगारांच्या मागणीनुसार गावापासून 5 किमीच्या आत ग्रामीण भागात अकुशल काम दिले जाते. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत, ग्रामीण भागातील अकुशल कामगारांचा मजुरी दर 235/- प्रतिदिन आहे आणि वेतनाची संपूर्ण रक्कम त्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाते. वरील दर हा सर्वात कमी दर आहे. कामाचे प्रमाण जितके जास्त तितके वेतन जास्त. कामाच्या ठिकाणी पिण्याचे पाणी, प्रथमोपचार आदी सुविधा पुरविल्या जातात. कामगारांच्या मुलांचे संगोपन करण्यासाठी कामाच्या ठिकाणी एक दाई नियुक्त केली जाते. अपघातात मजुराचा मृत्यू झाल्यास रु. 50,000/- किंवा कायमचे अपंगत्व/आंशिक अपंगत्व असल्यास रु. 25000/ दिले जाते.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत जिल्ह्यात जलसंधारणाची कामे/दुष्काळ निवारणाची कामे, सिंचन विहिरी, वनीकरण, सार्वजनिक विहिरींचे बांधकाम, सिमेंट रस्ते, पक्के रस्ते, इंदिरा आवास, शौचालये, गांडूळखत उत्पादन खड्डे, गांडूळ तयार करणे आदी कामे केली जात आहेत.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे नागपूर जिल्ह्यातील रोजगार निर्मितीमध्ये योगदान:

कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर राज्यात जिथे लॉकडाऊन सुरू झाला तिथे रोजगाराचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला होता. मनरेगातून 81 लाख 930 हजार लोकांना रोजगार देण्यात आला आहे. 'मागेल त्याला काम' देण्याच्या या योजनेमुळे रोजगाराचा प्रश्न बऱ्याच अंशी सुटला आहे. लॉकडाऊनमुळे उद्योग आणि व्यापारावर अवलंबून असलेल्या लोकांसाठी रोजगाराचे मोठे संकट निर्माण झाले आहे. त्याचबरोबर शेतकरी

आणि शेतमजुरांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न गंभीर होत आहे. या बाबी कमी करण्यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून वैयक्तिक व सामूहिक कामासाठी एकूण 35 कामे सुरू करण्यात आली आहेत. मनरेगाच्या कामांना प्रशासकीय व तांत्रिक मान्यता मिळाल्याने प्रत्येक ग्रामपंचायत स्तरावर मोठ्या प्रमाणात कामे उपलब्ध झाली आहेत. या कामांवर दररोज 14 लाख रोजगार निर्माण होत आहेत. राष्ट्रीय स्तराच्या तुलनेत राज्यात 4.2 टक्के काम सुरू झाले आहे.

राज्यात रोजगार हमी योजनेशी संबंधित फळबागा लागवडीच्या माध्यमातून विकासाची योजना 1990-91 पासून सुरू करण्यात आली आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत किमान 0.2 हेक्टर आणि कमाल 4 हेक्टर क्षेत्रात वृक्षारोपण करता येते. इच्छुक लाभार्थी कृषी विभागाच्या कृषी अधिकारी मंडळात 7/12 आणि फॉर्म 8A सादर करून अर्ज करू शकतात. पडी त जमिनीवर फळबागांची लागवड , कोरडवाहू जमिनीवर फळपिकांची लागवड इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन लाभार्थ्यांची निवड केली जाते. जिल्ह्यातील जमिनीची निवड करताना अल्प भूधारक , अत्यल्प भूधारक , अनुसूचित जाती , अनुसूचित जमाती आणि महिला शेतकरी यांना प्राधान्य दिले जाते. या योजनेतर्गत जिल्ह्यातील फळबागांसाठी खड्डे खोदणे, रोपांचा पुरवठा आदींचा खर्च लाभार्थ्यांना दिला जातो. नागपूर जिल्ह्यात रोजगार हमी योजनेतर्गत लाभार्थ्यांना कृषी प्रशिक्षण दिले जाते. बँकेमार्फत उपलब्ध होणारा सर्व निधी लाभार्थ्यांना दिला जातो. संपूर्ण वृक्षारोपण कार्यक्रमासाठी पूर्वहंगामी कामे, खड्डे खोदणे, पाणी देणे, कीटकनाशक फवारणी आणि झाडांचे संरक्षण ही कामे शेतकऱ्यांना स्वतः करावी लागतात. फळझाडांच्या संरक्षणाची जबाबदारी लाभार्थ्यांची असते.

सन 2021 मध्ये नागपूर जिल्ह्यात मनरेगा अंतर्गत एकूण 217874 नोंदणीकृत कुटुंबे असून एकूण 217364 कुटुंबांना देण्यात आलेल्या जॉबकार्डची संख्या आहे. रोजगार प्रदान केलेल्या कुटुंबांची संख्या 53407 आहे आणि रोजगार शोधणाऱ्यांची संख्या 81078 आहे. महिला मजुरांना रोजगार देण्याच्या बाबतीत नागपूर जिल्ह्याचा राज्यात पहिला क्रमांक लागतो. मनरेगाच्या वेबसाइटवर 99.80 टक्के मजुरांचे आधार क्रमांक अपलोड करण्यात नागपूर जिल्हा राज्यात प्रथम क्रमांकावर आहे. मनरेगा अंतर्गत 1363 सिंचन विहिरी, 163 पांधन रस्ते, 375 सिमेंट रस्ते , 93300 वृक्षलागवड आणि 1550 वैयक्तिक शौचालये आणि इतर (पशुसंवर्धनाशी संबंधित कामे) यांचा समावेश आहे. नागपूर जिल्ह्यात प्रथमच ग्रामपंचायती व्यतिरिक्त इतर व्यवस्था उदा. सिंचन विहिरींसाठी जलसंधारण विभाग , कृषी विभाग आदी विभागांना लक्ष्य करण्यात आले. मनरेगा अंतर्गत 163 पक्के रस्त्यांचे काम सन 2015-16 मध्ये सुरू करण्यात आले होते आणि ही सर्व कामे 2016 च्या पावसाळ्यानंतर पूर्ण करण्यात आली होती. सिमेंट रस्त्याची 375 कामे झाली असून ही सर्व कामे मार्चअखेर पूर्ण झाली आहेत. ग्रामीण भागात 25 कि.मी. सिमेंट रस्त्याच्या बांधकामामुळे लांब रस्त्यांच्या बांधकामामुळे कायमस्वरूपी मालमत्ता निर्माण झाली आहे आणि गावात ये-जा करणे सोपे झाले आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत दिलेला रोजगार

जिल्हा - नागपूर		संदर्भ वर्ष:- २०२०-२०२१					
अ.क्र.	तालुका	रोजगार देऊ केलेली		प्रत्यक्ष पुरविलेला रोजगार			१०० मनुष्य दिवस रोजगार मिळालेली कुटुंबे (संख्या)
		कुटुंबे (संख्या)	व्यक्ति (संख्या)	कुटुंबे (संख्या)	व्यक्ति (संख्या)	मनुष्य दिवस (संख्या)	
(१)	(२)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)
१	नरखेड	५६६७	९५०६	५४७३	९१०४	२७७४२५	७४५
२	काटोल	५१२९	८९२२	५०४३	८७२९	२५९३८०	६६१
३	कळमेश्वर	२१५७	३५२४	२१३०	३४५७	१४१४९१	४५९
४	सावनेर	३१३३	५००२	३०३८	४८००	१४३२८१	३५३
५	पारशिवनी	३३२७	५०७१	२९७२	४३८९	१३६५४३	४०७
६	रामटेक	७७३१	११४४४	७१७०	१०२०१	२९४८७०	६१७
७	मौदा	५६९२	८०१६	५५००	७६३४	२७२७२३	७५४
८	कामठी	१८२८	२२६४	१७७१	२१७७	१२५८५५	४५०
९	नागपूर (ग्रा)	१२१३	१७४०	१११३	१५५५	७७२२४	२९०
१०	नागपूर (श)	०	०	०	०	०	०
११	हिंगणा	१३०३	१९००	१२४३	१७९०	६१०४१	२०१
१२	उमरेड	४२५०	५४७६	४०२५	५०८३	२६६९७२	७८७
१३	कुही	७६९६	११६४०	७३९७	११११९	२८८६३६	४३३
१४	भिवापूर	४२२७	६४४१	४०९०	६१३४	१७१६७६	३६८
एकूण जिल्हा		५३३५३	८०९४६	५०९६५	७६१७२	२५१७११७	६५२५

नागपूर जिल्ह्यातील रोजगार निर्मितीमध्ये योगदान

नागपूर जिल्ह्यात योजना लागू झाल्यानंतर प्रथमच अकुशल खर्चाचे प्रमाण 12% ने वाढले आहे. नागपूर जिल्ह्यात योजनेच्याल सुरुवातीपासून सुरू असलेल्या एकूण कामांची संख्या 28442 इतकी असून 19005 (66.82%) पूर्ण झालेले काम आहे. अपूर्ण कामांमध्ये

प्रामुख्याने वृक्षारोपण, सिंचन विहिरी आणि पक्के रस्ते यांचा समावेश आहे. वृक्षारोपणाचे काम 3 वर्षांचे असून सिंचन विहिरीचे काम 2 वर्षांचे आहे, वेळेच्या कमतरतेमुळे 2018-19 व 2019-20 या वर्षात कामे अपूर्ण असल्याचे दिसून येत आहे. केंद्र सरकारच्या सूचनेनुसार, शेती आणि शेतीशी संबंधित कामांवर किमान 60% खर्च करणे बंधनकारक आहे आणि नागपूर जिल्ह्यात रु. 4901.34 लाख (72.01%) खर्च झाला आहे. मनरेगा अंतर्गत कामांच्या मालमत्ता मॅपिंगमध्ये नागपूर जिल्हा राज्यात प्रथम क्रमांकावर आहे.

मनरेगाच्या माध्यमातून रोजगार देण्याचा शासनाचा संकल्प असल्याने तातडीने काम सुरू करण्यात आले आहे. 4 एप्रिल 2020 रोजी राज्यात 19509 मजूर विविध कामांवर होते. मात्र एक महिन्यांनंतर ते 4 मे रोजी राज्याच्या विविध भागात वैयक्तिक व सामूहिक 43 हजार 292 मजूर कामावर हजर होते. मजुरांची ही संख्या सातत्याने वाढत असून प्रत्येक तालुक्यात मागणीनुसार कामाचे नियोजन करण्यात आले आहे. राज्यात विविध प्रकारची 7 हजार कामे पूर्ण झाली आहेत. पगारासाठी आतापर्यंत 40 कोटी रुपयांचे वाटप पूर्ण झाले आहे. राज्याचे सरासरी वेतन 96 टक्के आहे. मनरेगा अंतर्गत इतर कामांवरही 78 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. नागपूर जिल्ह्यात मनरेगा अंतर्गत ग्रामपंचायत स्तरावर कामाचे नियोजन केले जात असल्याने गावातील शेतीसाठी आवश्यक असलेली वैयक्तिक कामे निवडणे सोपे झाले आहे. जिल्ह्यात रोजगार हमीच्या कामांवरील मजुरीचा दर 206 रुपये आहे. मात्र 1 एप्रिलपासून या दरात वाढ करण्यात आली आहे. सध्या हे किमान वेतन 235 रुपये प्रतिदिन आहे. नागपूर जिल्ह्यात प्रधानमंत्री आवास योजनेतर्गत घरे बांधण्यास प्राधान्य देण्यात आले असून जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर बांधकामे पूर्ण करण्याचे नियोजन आहे. ग्रामीण भागातील नागरिकांनी मनरेगा अंतर्गत कामे सुरू करावीत, असेही सरकारने म्हटले आहे.

राज्यातील विविध 43 भागात प्रामुख्याने प्रधानमंत्री आवास योजनेतर्गत 21400 कामे सुरू असून यामध्ये 457 कामांचा समावेश आहे. उद्यान योजनेतर्गत 6569 हजार, वृक्षारोपण 5442, सिंचन विहिरी 3604, तुती लागवड 947, ग्रामीण रस्ते 219, रोपवाटिका, नाला सरळीकरण, गोठा, नाला खोलीकरण व इतर 5162 कामे प्रगतीपथावर आहेत. नागपुरात सर्वाधिक 76172 मजूर आहेत. अमरावती 43578, भंडारा 40453, पालघर 28597, गडचिरोली 28904, बीड 27855, चंद्रपूर 27326, नंदुरबार 13590, नाशिक 14163, यवतमाळ 13472, जालना 41,310 मजुरांची संख्या आहे. अहमदनगर येथे मजुरांची संख्या मोठी आहे. मजुरांची उपस्थिती सतत वाढत आहे आणि रोजगाराची उपलब्धताही वाढत आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत दिलेला रोजगार

संदर्भ वर्ष:- २०२०-२०२१

जिल्हा - नागपूर		संदर्भ वर्ष:- २०२०-२०२१							
अ.क्र.	तालुका	नोंदविलेली		जॉबकार्ड वितरित केलेली कुटूंबे (संचित) (संख्या)				रोजगाराची मागणी केलेली	
		कुटूंबे (संख्या)	व्यक्ति (संख्या)	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	इतर	एकूण	कुटूंबे (संख्या)	व्यक्ति (संख्या)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	नरखेड	२३६९९	४७६०५	४३७१	२८९५	१६४३३	२३६९९	५६६९	९५०९
२	काटोल	२०००५	३४४००	१५९८	१५८८	१६८१७	२०००३	५१२९	८९२३
३	कळमेश्वर	१२१८५	२३३८२	२१९६	९१२	८९००	१२००८	२१५९	३५२८
४	सावनेर	२००५६	३५५८१	३३५१	१२७३	१५३९६	२००२०	३१३४	५००३
५	पारशिवनी	१८८१४	२९३१५	१७६७	१३११	१५६६९	१८७४७	३३४०	५०९९
६	रामटेक	२२०५१	४६४५९	२१३१	८२५६	११६०३	२१९९०	७७३६	११४६०
७	मोदा	१७५८१	२६१८१	१५९८	५७७	१५३९६	१७५७१	५६९८	८०२९
८	कामठी	१११८९	१७११६	१७७६	३८३	८९३७	११०९६	१८२८	२२६८
९	नागपूर (ग्राम)	१५७३५	२७३१०	१९९९	१५१८	१२२१८	१५७३५	१२२६	१७६३
१०	नागपूर (शह)	०	०	०	०	०	०	०	०
११	हिंणगा	१०४८२	१७२४६	९३७	१५९७	७९०३	१०४३७	१३०४	१९०७
१२	उमरेड	१५९७५	२८२६७	२४२४	१५५४	११९९५	१५९७३	४२५६	५४९७
१३	कुही	१६११९	३१३३३	३४७१	५१७	१२११४	१६१०२	७७०१	११६५१
१४	भिवापूर	१३९८३	३२७८७	३२६२	२६२५	८०९६	१३९८३	४२२७	६४४१
एकूण जिल्हा		२१७८७४	३९६९८२	३०८८१	२५००६	१६१४७७	२१७३६४	५३४०७	८१०७८

लॉकडाऊनच्या पार्श्वभूमीवर महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत जिल्ह्याच्या विविध भागात मोठ्या प्रमाणावर कामे सुरू झाली आहेत. वैयक्तिक लाभासोबतच सामूहिक विकासकामांनाही प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्यामुळे ही योजना रोजगाराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी वरदान ठरत आहे. राज्य सरकारने रेशम उद्योग विकास योजना विदर्भातील नागपूर, वर्धा आणि मराठवाड्यातील पाच जिल्ह्यांमध्ये राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. राज्यातील रेशीम उद्योगासाठी उपलब्ध असलेल्या संधी आणि या क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती लक्षात घेऊन हा निर्णय घेण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील हवामान आणि माती तुती लागवडीसाठी अनुकूल असल्याने , 2014 मध्ये , शासनाने मराठवाड्यातील तीन जिल्ह्यांमध्ये आणि नंतर विदर्भातील नागपूर आणि वर्धा या दोन जिल्ह्यांमध्ये मनरेगा (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना) द्वारे तुती लागवड सुरू केली. यासाठी 450 एकर क्षेत्राचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. प्रत्यक्षात 750 एकरवर लागवड केली आहे. हा प्रतिसाद पाहता भविष्यात ही योजना संपूर्ण राज्यात राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. मनरेगाच्या माध्यमातून ही योजना राबविण्यात येत असल्याने शासनाकडून अनुदानही मिळणार आहे. रेशीम संचालनालयाचे राज्य मुख्यालय नागपूर येथे आहे. या कार्यालयातून तुती लागवड आणि रेशीम कोकून उत्पादनाच्या विविध योजना राबविण्यात येतात. पूर्व विदर्भातील गडचिरोली , चंद्रपूर, भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी या पारंपरिक पद्धतीचा वापर करतात. गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांना रोजगार देण्याच्या सरकारच्या योजनेचा हा उद्योगही एक भाग होता. अधिकारी कार्यशाळेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना मार्गदर्शनही करण्यात आले. रेशीम कोकून खरेदीची व्यवस्थाही सरकारने केली असून , त्यातून सूत काढले जात असून कापड उत्पादनालाही चालना दिली जात आहे. या पार्श्व भूमीवर रेशीम विकास योजनेच्या विस्तारित व्याप्तीचा लाभ इतर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनाही मिळण्याची शक्यता आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजनेची जिल्ह्यातील प्रगती

जिल्हा :- नागपूर		संदर्भ वर्ष:- २०२०-२०२१	
अ. क्र.	बाब	२०१९-२०२०	२०२०-२०२१
१	२	३	४
१	रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	०.३९२३३	०.५०९६५
२	मनुष्य दिवस निर्मिती (कोटी)	०.१९३४९	०.२५१७९
३	प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	१०८	१४०
४	रोजगारातील हिशशाची टक्केवारी		
	४.१ अनुसूचित जाती	१५.२४	१५.३३
	४.२ अनुसूचित जमाती	१०.३८	१२.४४
	४.३ महिला	३३.५७	३५.८८
५	पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	३६७५	२४०८
६	एकूण खर्च (₹ कोटी)	४७.५२	६७.३५
७	एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीची किंमत (₹)	२०६	२३८

आधार:- उपजिल्हाधिकारी, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, नागपूर

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या वतीने ग्रामीण भागातील लोकांना गावातच रोजगार दिला जातो. जिल्ह्यात आतापर्यंत 2575 अपंग लाभार्थ्यांना जॉबकार्ड देण्यात आले आहेत. त्यापैकी 271 दिव्यांगांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. रोजगारासाठी गरजूंना जॉबकार्ड बनवणे आवश्यक आहे. यासाठी संबंधितांनी गावातील सरपंच , ग्रामसेवक व ग्रामरोजगार सेवक यांच्याशी संपर्क साधावा. जॉब कार्डमध्ये नाव टाकून रोजगार मिळू शकतो. गोंदिया , भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यात तसेच नागपूर जिल्ह्यातील कामठी , रामटेक, मौदा, पारशिवनी, कुही, भिवापूर आणि उमरेड या तालुक्यांमध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत शेततळे रूपांतरित करण्याची योजना प्रस्तावित होती. मनरेगा अंतर्गत काम करणाऱ्या मजुरांना वेळेवर मजुरी देण्यासाठी नाविन्यपूर्ण योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे कामगारांना वेळेवर मजुरी अदा करण्यात येत आहे. 2018-19 मध्ये वेळेवर पगार देण्याची टक्केवारी 94.01 आहे. भंडारा व बुलडाणा जिल्ह्यात मजुरी वेळेवर दिली जाते. हा प्रमाण नागपूर जिल्ह्यात 99.92 टक्के, नंदुरबार जिल्ह्यात 99.76 टक्के आणि यवतमाळ जिल्ह्यात 99.46 टक्के आहे.

निष्कर्ष:

संशोधनाच्या निष्कर्षात आढळून आले की, मनरेगा अंतर्गत नागपूर जिल्ह्यातील स्थलांतराची पातळी खाली आली आहे. कामगारांच्या वेतनदरात वाढ झाल्याने त्यांचे जीवनमान सुधारले आहे. नागपूर जिल्ह्यात रोजगार उपलब्ध करून देण्यात ही योजना यशस्वी झाली असून त्यातील तरतुदींचे योग्य पालन केले जात आहे. मजूर मजुरीचे दर वाढले असले तरी मजुरीच्या दराबाबत समाधानी नाही. मनरेगाने रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य निर्मूलन, मजुरांची सौदेबाजी करण्याची क्षमता वाढवून सर्वसमावेशक वाढ करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सरकारकडून या दिशेने सुरू असलेले प्रयत्न निश्चितच सकारात्मक आहेत. त्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी

टोस पावले उचलली गेली , तर मनरेगा ही केवळ कल्याणकारी योजना बनण्याऐवजी ग्रामीण भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाचे एक शक्तिशाली साधन बनू शकते. हा कार्यक्रम नागपूर जिल्ह्यातील लोकांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करित आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- दत्त आणि सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चांद पब्लिकेशन, (2020)
- व्ही.के. पुरी, एस. के. मिश्रा, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन, 39 वा सुधारित (2021)
- जिल्हा गोंदिया, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई- 2001, 2005, 2011, 2018, 2019, 2020, 2021
- https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Bhandaradsa_2006_07.pdf
- https://des2.mahaonline.gov.in/files/publication/dsa_gondia_2012.pdf
- <https://nsdcindia.org/nsdcreports>
- <https://www.ideasforindia.in/topics/governance/strengthen-mnregs-to-support-the-rural-economy-hindi.html>
- <http://mspmonline.com/files/Samajshastra%20Sanshodhan%20Patrika%20Dec%202020.pdf>
- http://www.pwscollge.edu.in/uploaded_files/MRPByDrSontakke.pdf
- http://shodh.inflibnet.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/7460/1/synopsis_01.pdf
- <https://nagpur.gov.in/mr/%E0%A4%AE%E0%A4%A8%E0%A4%B0%E0%A5%87%E0%A4%97%E0%A4%BE/>
- <http://mls.org.in/pdf%202018/monsoon%202018/ahval/MANREGA%20BOOK%20AHAWAL%202017-18.pdf>
- <https://cdn.s3waas.gov.in/s3db85e2590b6109813dafa101ceb2faeb/uploads/2019/01/2019011559.pdf>
- <https://cdn.s3waas.gov.in/s3d1f491a404d6854880943e5c3cd9ca25/uploads/2018/03/2018030942.pdf>
- <https://mahaegs.maharashtra.gov.in/1035/%e0%a4%ae%e0%a5%81%e0%a4%96%e0%a5%8d%e0%a4%af-%e0%a4%aa%e0%a5%83%e0%a4%b7%e0%a5%8d%e0%a4%a0>